

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 6, Sayı: 3, 2022, ss. 359-376/ Volume: 6, Issue: 3, 2022, pp. 359-376

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

MUSTAFA EL-BELGRADÎ'NİN TERŞİHAT İSİMLİ ESERİNDE TASAVVUFÎ DÜŞÜNCE*

Yusuf Bahri GÜNDOĞDU

Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitimin Felsefi, Sosyal ve Tarihi Temelleri ABD, İstanbul
Assoc. Prof., Ondokuz Mayıs University, Department of Philosophical, Social and Historical Foundations of Education,
Istanbul/Türkiye

yusufbahri.gundogdu@omu.edu.tr

orcid.org/0000-0001-8305-8993

ror.org/028k5qw24

Öz

Terşihât, Nasûh Çelebi olarak da bilinen Mustafa el-Belgradî'nin bilinen tek eseridir. 16. yüzyılda yaşamış ve kaynaklarda hayatı hakkında çok az bilgi bulunan el-Belgradî, elliye yakın eserden yararlanarak derleme türünde bir eser te'lif etmiş ve bu eserlerin özünü eserinde topladığını ifade etmek üzere eserin adını Terşihât koymuştur. Eser bir bab ve dört maksaddan oluşmaktadır. Bâb bölümünde bazı âyet hadislerin anlam ve sembolleri zikredilmiştir. Birinci maksadda, genel itibarıyla ilk sûflerin hayatlarına ve çeşitli görüşlerine yer verilmiştir. İkinci maksadda kendisi de bir Nakşibendî olan Mustafa el-Belgradî, Hâcegân silsilesi ve esaslarını ele almıştır. Burada Hâcegân'dan bazı meşâyih'in menkıbeleri ve mertebeleri zikredilmiş, Nakşibendiyye tarîkinin kimi âdâb ve erkânı açıklanmıştır. Üçüncü maksad, felsefi bir ağırlık taşımaktadır. Bu bölümde, İshrâkî felsefenin nazârî yanları hakkında kısa bilgiler verilmiş ve bu geleneğin filozofları tanıtılmıştır. İshrâkî yöntemlerle tasavvufî yöntemler arasındaki benzerlik bu bölümde üzerinde durulan konular arasındadır. Son maksadda âlem-i misâl incelenmiştir. Burada merâtibü'l-vücûd hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra, vücûd mertebelerinden âlem-i misâlin özelliklerine değinmiştir. Eserin sonunda bir fihrist yer almaktadır. Müellif eserini derlerken yararlandığı kaynakları tek tek burada belirtmiştir. Eser, Nakşî ekolünden gelmekle beraber içinde felsefeye bir bölüm ayırması ve sonunda yararlanılan kaynakları belirten bir listeye yer vermesi yönüyle dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Mustafa el-Belgradî, Nasûh Çelebi, Terşihât, Nakşibendilik, İshrâkî Felsefe, Âlem-i misâl.

* Bu makale, 2003 yılında Doç. Dr. Mahmut Erol Kılıç danışmanlığında yapılan "Nasuh Çelebi (Mustafa el-Belgradî)'nin Terşihât isimli eseri" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

MYSTICAL THOUGHT IN MUSTAFA EL-BELGRADE'S TARSHĪHĀT

Abstract

Terşihât is the only work by Mustafa el-Belgradî, also known as Nasûh Çelebi. El-Belgradî, who lived in the 16th century and about whose life there exists scant information, compiled a collection benefiting from approximately 50 works, and he named it Terşihât to express that he concentrated their essence in his work. The book consists of one bab and four maksad. In bâb section, meaning and symbols of some verse hadiths are alluded. In the first maksad, the lives and ideas of the first sufis are outlined in general. The second maksad, on the other hand, Mustafa el-Belgradî, who had submitted to Naqshbandî, elaborates Hâcegân events and principles. Here, the anecdotes and ranks of certain sheikhs' from Hâcegân are mentioned; customs and ways of Naqshbandi order are explained. The third maksad has a philosophical weight. This chapter gives short information about Illuminationist philosophy's doctrinaire aspects, and the philosophers of this tradition are introduced. The similarities between Illuminationist and Sufi methods are also highlighted in this section. The last maksad examines misâli world. Following the brief information about merâtibü'l-vücûd, misâli world's qualities are mentioned, which is one of the ranks of existence. The work includes an index at the end. The sources that benefited while compiling are identified here one by one. While part of the Nakshi tradition, the work attracts attention by sparing a section on philosophy and including a list that identifies used sources at the end.

Key Words: Sufism, Mustafa el-Belgradî, Nasûh Çelebi, Terşihât, Naqshbandi, Ishraqî Philosophy, Alam al-Mithal

Atf / Cite as: Gündoğdu, Yusuf Bahri. "Mustafa el-Belgradî'nin Terşihât isimli Eserinde Tasavvufî Düşünce". *Apjir* 6/3 (Aralık 2022), 359-376.

Giriş

İslâm dini 7. asırda Arap Yarımadası'nda cehaletin hüküm sürdüğü, ümmîliğin ve şifahî kültürün hâkim ve yaygın olduğu bir toplum içinde doğmuştur. Bununla birlikte gerek İslâm vahyinin mesajları gerekse bu vahyin hem mübelliği hem de muallimi olan Hz. Peygamber'in rehberliğiyle ümmî ve cahilî toplum çok kısa sürelerde kitabî ve medenî bir topluma dönüşmüştür.¹ Öncelikle dinin temelleri olan Kitap ve Sünnet tespit ve tedvin edilmiş, sonra bunlardan hareketle çeşitli İslâmî ilimler teşekkül etmeye başlamıştır. Tasavvuf da bu ilim dallarından bir tanesidir.

Eva de Vitray'a göre "İslâm'ın Güler Yüzü"² tasavvuf, içinde doğduğu dinin iç dinamiklerinden hayat bulmuş, gelişmiş ve yerelliğin de ötesinde pek çok evrensel ürünler ortaya koymuştur. 16. yüzyılda yaşamış Nasûh Çelebi olarak da bilinen Mustafa el-Belgradî de, tasavvufun ortaya koymuş olduğu bu geniş miras ve kıymetli ürünlerden önemli bir eser derlemiş ve eserine Terşihât adını vermiştir.

Nasûh Çelebi'nin eseri, bir bâb ve dört maksaddan oluşmaktadır. Eserin bâb bölümünde giriş mahiyetinde bazı ayet ve hadisler yer almaktadır. Birinci ve ikinci maksadlar genel itibarıyla tasavvufî konulara ağırlık verirken, üçüncü ve dördüncü maksadlar daha çok felsefî-tasavvufî bir içerik taşır. Terşihât derleme türü bir eser olması sebebiyle pek çok

¹ Yusuf Bahri Gündoğdu, *Alak Suresinin İlk Beş Ayetinin Eğitimsel Değeri* (Ankara: Nobel Yayınları, 2021).

² Eva de Vitray-Meyerovitch, *İslâm'ın Güler Yüzü*, çev. Aydın (İstanbul: Sufi Kitap, 2020).

eserden alıntı yapılmıştır. Ancak bunlar içerisinde en çok Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye rağbet göstermiş ve onun eserlerine atıf yapmıştır.

el-Belgradî, eserinde pek çok düşünce gurubuna eleştiriler getirmiştir. Dehriyye, İttihâd ve Hulûl inancına sahip olanlar, İbâhiyye, Tenâsühiyye, el-Munkız'dan alıntılacağı şekliyle filozoflar ve hatta tasavvuf düşüncesinden doğmuş Melâmetîler bunlar arasında yer alır. Mustafa el-Belgradî, bilebildiğimiz tek eseri olan Terşîhât'ı, eserin te'lifinde yararlandığı kaynakların büyük bir kısmını belirten bir fihristle bitirmiştir.

1. Mustafa el-Belgradî'nin Hayatı

Mustafa el-Belgradî, elli aşkın meşhûr ve müteber kitaptan derlediği önemli bir esere sahip olmasına rağmen, mevcût tabakât kitaplarında hayatına dâir yeterli ma'lûmât bulunmamaktadır. *Şakâik-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri*³ ve bu anlamdaki diğer tabakât kitapları dikkatli bir incelemeye tâbi tutulmasına rağmen yeterli ve derinlikli bir bilgiye ulaşamamıştır. Onun hayatına dâir bilgi edinebildiğimiz tek kaynak Münîrî el-Belgradî'nin *Silsiletü'l-mukarrabîn*⁴ adlı eseridir.

Mustafa el-Belgradî'nin doğum yeri ve târihi bilinmemektedir. Aklî ve naklî ilimleri tahsîl etmek için İstanbul'a gelen Mustafa el-Belgradî, zamanının meşhûr âlimlerinden istifâde etti. Bu arada Tophâne'de tanıştığı, Nakşibendiyye yolunun mensûblarından İskender Efendi'nin sohbetlerine devâm etti. O'nun ilim ve feyzinden istifâde etti. Yıllarca hizmetinde bulunup, kalbini tasfiye ve nefsini tezkiye etti. Ahlâkı güzelleşti. Yüksek makamlara erişip, kemâle erdi. Serhat boylarında, insanlara doğru yolu göstermek, Allah Teâlâ'nın rızâsı için cihâd maksadıyla Belgrad'a gitti.⁵

Nasuh Çelebi'nin *Terşîhât* dışında başka bir esere sahip olup olmadığı bilinmemektedir. Münîrî Belgradî *Terşîhât* hakkında şöyle demektedir: “*Terşîhât* nâm bir kitâb cem edip, hakâika ve maârife müteallık muhâzarât içine dercetmiştir ki, ol kelimât-ı tayyibe zamanında bir azîze müyesser olmamıştır.”⁶

Münîrî Belgradî, Mustafa el-Belgradî'nin bazı hâl ve kerâmetlerini de eserine almıştır. Buna göre Mustafa el-Belgradî, vefâtından önce, kendisi ile birlikte Belgrad'dan iki kişinin daha vefât edeceğini haber verir. Aynı anda üçü de vefât eder. *Silsile*'nin verdiği bilgileye göre diğer iki zât Hatîb Ahmed Çelebi ve Mahmûd adlı ümmî bir zât idi.⁷

Belgrad eşrâfından Ağa-zâde Mehmed Çelebi, Mustafa el-Belgradî'nin ölüm anını şöyle anlatır: “Merhum Mustafa el-Belgradî hastalanınca, ziyâretinde bulunup sünneti yerine

³ Mehmed Mecdî, *Şakâik-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989).

⁴ Münîrî el-Belgradî, *Silsiletü'l-mukarrabîn ve menâkibu'l-muttekin* (İstanbul: Süleymaniye Kütaphenesi, Şehit Ali Paşa).

⁵ el-Belgradî, *Silsiletü'l-mukarrabîn ve menâkibu'l-muttekin* (Şehit Ali Paşa), 99/a.

⁶ el-Belgradî, *Silsiletü'l-mukarrabîn ve menâkibu'l-muttekin* (Şehit Ali Paşa), 99/b.

⁷ el-Belgradî, *Silsiletü'l-mukarrabîn ve menâkibu'l-muttekin* (Şehit Ali Paşa), 99/b.

getirmek için evlerine gittim. Huzûruna girdiğimde, onda bir rahatlık hâli gördüm ve; “Elhamdülillah! Hâlinizde bir hayli düzelme ve hayır alâmetleri vardır” dedim. Kollarımı açtı. “Şu güller ve sünbüller”deyip kollarındaki kızamıkları gösterdi. O sırada hanımı içeri girmek için haber gönderdi. “Bundan sonra bizim gözümüze görünmesi onun için uygun olmaz” cevâbını verdi. İçeri girmesine izin vermedi. Ölüm hâli görüldüğünde başını yastıktan kaldırdı. Sağına ve soluna işâret ederek: “Ve aleyküm selâm, ve aleyküm selâm” dedi. Sonra Yâsîn-i Şerîfi okumaya başladı. Tamamlayamadan rûhunu teslim etti.”⁸

Yine *Silsile*'nin bize verdiği bilgiye göre Mustafa el-Belgradî, h. 981 [m.1573] yılında vefat etmiştir.⁹ Ancak *Terşihât*'ın nüshalarının birinde, iç kapakta verilen bilgiye göre Çelebi, 27 Cemâziye'l-evvel 985'te [m.1577] vefat etmiştir.¹⁰

2. Terşihât'ın Tanıtımı

2.1. Eserin Adı

Terşihât, Arapça ra-şe-ha kökünden türemiştir. Terşih bu fiilin tef'îl kalıbındadır. Sözlükte “terlemek, nemlenmek, sızmak” anlamlarındaki reşh kökünden türeyen terşih “terbiye etmek, yetiştirmek, bir kimseyi bir göreve hazırlamak” demektir.¹¹ Edebiyatta ise terşih, “sözü özlü söyleme sanatı” diye isimlendirilmektedir.¹²

Yine aynı kökten gelen bir başka eser ise Sâfi'nin meşhûr çalışması *Reşehât*'tır. Açıkçası *Terşihât* sâhibi eserine isim verirken *Reşahât*'tan ilhâm almış gibi görünmektedir. Bu ilhâm yalnızca isim noktasında olmamış, Mustafa el-Belgradî, aynı eserden büyük alıntılar da yapmıştır. Hatta öyle ki, isim konusundaki benzerlik ve yoğun alıntılama *Terşihât*'ın *Reşahât*'ın bir kopyası olduğu tartışmalarına yol açmıştır. Belki de bundan dolayı, *Terşihât*'ın müstensihlerinden Muhammed Muhyiddîn el-Kâdirî *Terşihât*'ın kendi kaleme aldığı nüshanın iç kapağında bu iddialara cevap vermiş ve yeminle başlayan sözlerinde *Terşihât*'ın, *Reşahât*'tan bir kopya değil, onlarca müteber kitaptan telif edilmiş, benzeri bulunmaz bir eser olduğunu ifâde etmiştir.¹³

2.2. Eserin yazılış nedeni

Mustafa el-Belgradî (v.981/1573), eserini yazma sebebini “*Der zikr-i sebeb-i te'lif-i kitâb-ı şerif*”¹⁴ başlığı altında ifâde etmiştir. el-Belgradî, daha önceden tasarladığı üzere tasavvufî Farsça ve Arapça metinlerin tercümesi çalışmasına girişir. Ancak birden aklına bu iş için yeterli olmadığı düşüncesi düşer. Kendisinde bu çalışma için asla bir liyâkat olmadığı,

⁸ el-Belgradî, *Silsiletü'l-mukarrabin ve menâkibu'l-muttekin* (Şehit Ali Paşa), 99/b, 100/a.

⁹ el-Belgradî, *Silsiletü'l-mukarrabin ve menâkibu'l-muttekin* (Şehit Ali Paşa), 99/b.

¹⁰ Mustafa el-Belgradî, *Terşihât* (Süleymaniye Kütaphenesi, Fatih, 2594).

¹¹ Halil İbrahim Kaçar, “Terşih”, *İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/516.

¹² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınevi, 1993), 1306.

¹³ Mustafa el-Belgradî, *Terşihât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud).

¹⁴ Mustafa el-Belgradî, *Terşihât* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, 1339), 5/a.

câhilliğin kendisinde bir şiâr olduğunu, bu iki dilden tercüme yapabilecek kadar bir dil bilgisine sâhip olmadığı düşüncesine kapılır. Bu düşünce onu başlamış olduğu tercüme çalışmasını bir kenara bırakmasına neden olur.

Mustafa el-Belgradî verdiği ara sonunda tekrar şöyle düşünür. Eğer rüyâsında bu çalışma için bir işâret görürse, bu kitabın tamamlanmasında tekrar bir gayret içerisine girecektir. Ancak vâkıasında herhangi bir işâret belirmez. Bu durum sebebiyle üzgün bir şekilde otururken bir kimse gelir ve selâm vererek şöyle der: “Bu gece bir vâkıam oldu, tabir edin”. Rüya şöyledir: el-Belgradî evinin bahçesinde pek çok gülü bir araya getirmiş bir şekilde görülür ve o gülleri kendisi dikmiştir. Rüyayı gören kişi o gülleri alıp eteğine koyar. Mustafa el-Belgradî'nin evinde misâfirler yemek yemek için toplanmışlardır. Misâfirler şöyle derler: “Bu bahçenin gülleri diğer bahçelerin güllerinden evvel açmıştır. Acabâ bu güllerden bize dahi hisse var mıdır?”¹⁵

Bu rüyânın müjdesi üzerine Mustafa el-Belgradî kendini bu eserin tamamlanmasında görevli kabul etmiştir. Bu vâkıadan sonra tercüme ve telif esnâsında yine pek çok vâkıasında çeşitli işâretler ve beşâretler gördüğünü ancak bunlardan bahsetmenin hikâyeyi uzatacağını ve ortalığın karışacağını ifade ederek bahsetmez.

2.3. Eserin içerik ve üslûbu

2.3.1. İçerik

Terşihât sahibi Mustafa el-Belgradî, eserine İslâm ilim geleneğine uygun olarak “hamdele ve salvele” ile başlar. Ardından eserin te'lîf sebebini belirtilir ve bu çalışmada başarı için münâcatta bulunur.

Mustafa el-Belgradî, kendi ifâdesiyle “birkaç ıstılâh ve mukaddemât ber-sebîl-i icmâl zikredelim tâ ki tâliblere kuvvet ve râgiblere fi'l-cümle miknet hâsıl olup murâdları vâzih olup fehvâ-i terkîb lâyah ola.” diyerek aralarında mâhiyyet, mevhum, sıfat, vücûd, taayyün, adem, isim gibi 23 ayrı kavram üzerinde durmuştur ve kısaca açıklamıştır.

Eser, bir bâb ve dört maksaddan oluşmaktadır. Bâb bölümünde bazı âyet hadîslerin anlam ve sembollerini zikreder. Birinci maksadda, ağırlıklı olarak ilk sûflerin hayatlarına ve hikmetli sözlerine, çeşitli görüşlerine yer verir. Ancak Mustafa el-Belgradî bu maksad altında Dehriyye, Melâmetiyye gibi gruplara eleştiriler getirmiştir. Kerâmet, evliyânın mahfûziyyeti, dört ölüm, adem gibi konu ve kavramlar yine bu bölümde ele alınmıştır.

İkinci maksadda kendisi de bir Nakşibendî olan Mustafa el-Belgradî, Hâcegân silsilesi ve esaslarını ele alır. Ve yine, Hâcegân'dan bazı meşâyihin menkıbelerini ve mertebelerini zikr eder, Nakşibendiyye tarîkinin bazı âdâb ve erkânını açıklar.

¹⁵ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 5/a.

Esâsen Nasûh Çelebi, bütün maksadlarda birtakım düşünce gruplarına, çeşitli eleştiriler getirmiştir. Ancak ikinci maksad bu eleştirilerin daha yoğun olduğu bölüm diyebiliriz. Bu bölümde, Dehriyye, Zenâdika, Hulûlî ve İttihâdiler, Tenâsühiyye ve hükemâ bazı hususlarda eleştiriyeye tâbi tutulmuşlardır. Yine bu maksadda fakr, uzlet, telvîn-temkîn, ledünnî ilm, urûc ve mi'râc, mürşidin zorunluluğu, ricâlî'l-gayb gibi konu ve kavramlar ele alınmıştır.

Üçüncü maksadın, felsefî bir muhtevaya sahip olduğu söylenebilir. Bu bölümde Belgradî, İshrâkî felsefe üzerinde durur. Bu felsefenin nazarî yanları hakkında kısa bilgi verir, filozoflarını tanıtır. İshrâkî yöntemlerle tasavvufî yöntemler arasındaki benzerlik ve uygunluk üzerinde durur. Zaman zaman da işrâkî filozofların bazı noktalardaki görüşlerini tasrîh eder. Bu bölümde ele alınan diğer konular ise ahlâk, ölüm, âlemin ve âdemin ömrü, kıyâmet türleridir.

Son maksad, Nasûh Çelebi'nin temelde âlem-i misâli incelediği bölümdür. Burada merâtibü'l-vücûd hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra, vücûd mertebelerinden âlem-i misâlin husûsiyyetlerine geçer. Yine bu bölümde *Mantiku't-tayr*'da geçen Sîmurg, Kaf Dağı Cabelkâ ve Cabelsâ gibi bazı sembolik kavramları ele alır. Zaman mefhûmu, ölüm, cennet ve cehennem Belgradî'nin bu bölümde ele aldığı konulardandır.

Eserin sonunda ise fihrist vardır. Müellif eserini derlerken yararlandığı kaynakları tek tek belirtmiştir. Buna rağmen eserinde alıntı yaptığı ama fihristte belirtmediği bazı kitaplar tarafımızdan yararlanılan kaynaklar bölümüne ilâve edilmiştir.

2.3.2. Üslûb

Eser, isminden de anlaşılacağı üzere “terşîh”lerden oluşmaktadır. Terşîh, lûgatte süzme, sızdırma anlamlarına gelmektedir. Edebiyatta ise sözü özlü söyleme san'atı diye ifade edilmektedir. Müellif konuları terşîh başlığı altında ele almaktadır. Terşîhlerin îzâhında, çeşitli mûteber kitâplardan birtakım alıntılar yapmaktadır. Pek çok yerde alıntılarının kaynağını bizzat ifâde ederken, yaptığı bazı alıntılarının kaynağını belirtmemiştir.

Terşîhler bâzen çok kısa olurken bâzen sayfalar sürebilmektedir. Eğer terşîh geniş kapsamlı ise “bu terşîhin altında pek çok nükte vardır” diye ardı ardına nükteler sıralamaktadır. Bu nüktelerin derin bir anlam taşıdığını düşündüğünde ise nüktelerin adı “nükte-i gâmiz” olmaktadır. Bazen de terşîhler altında akideler, şiirler, kıt'alar, nazımlar ve hikâyeler yer almaktadır.

Eser, XVI. yüzyıl Türkçesiyle yazılması hasebiyle dili bazen oldukça ağırlaşmaktadır. Eserin dili bazen devrik cümlelerle şiirsel bir görünüm arz ederken, bazen de anlaşılması güç bir hal almaktadır. Eserde yoğun bir şekilde alıntılama göze çarpmaktadır. Zaten eser bir derleme çalışmasıdır. Özellikle Mevlânâ'dan (Mesnevî) ve Attâr'dan alınan Farsça bölümler eserde oldukça geniş yer tutmaktadır. Yine *Gülşen-i Râz* ve *Muhammediyye* eserde alıntı yaptığı meşhur eserlerdendir.

3. Terşihât'ın Nüshaları

Süleymaniye Kütüphanesi/İstanbul

- Şehid Ali Paşa/1146/1, nesih, 100 vr.
- Esad Efendi/1360, h. 1091, 75 vr.
- Fatih/2594, h. 1073, 177 vr.
- Hacı Mahmud/2365, nesih, 191 vr.
- Hacı Mahmud/2377, h.1242, 157 vr.
- Lala İsmail/127, talik, h.975 116 vr.
- Reşid Efendi/364, 185 vr.

Millet Kütüphanesi/İstanbul

- Ali Emîrî / Şeriyye / 1339, 188 vr.

Çalışmaya bu nüsha esas alınmıştır.

Bâyezid Devlet Kütüphanesi/İstanbul

- Umûmî Kitaplık / 3702, h. 1029, 80 vr.

Müst: Abdullah Bosnevî (v. h.1054)

İBB Atatürk Kitaplığı /İstanbul

- Osman Ergin/701, h.1053, 146 vr.

Bayezid İl Halk Kütüphanesi/Amasya

- Demirbaş no: 946, 102 vr.

Milli Kütüphane/İzmir

- Demirbaş no: 1016/9 , 48b/65b vr. 41 str.

Topkapı Sarayı Kütüphanesi/İstanbul

- Revân Köşkü/398, m. 1619, 192 vr.

Hacı Selimağa Kütüphanesi/İstanbul

- Kemankeş/ 289, 98 vr.

4 Terşihât'ta Tasavvufî Düşünce

Mustafa el-Belgradî, eserini bir bâb ve dört maksad üzerine tasnîf etmiştir. Şimdi sırasıyla bu bölümler incelenecektir.

4.1. Giriş [Bab]

Mustafa el-Belgradî, bu bölümde bazı âyet ve hadîslerin taşıdığı anlam ve sembollerini açıklamaktadır. Müellif, her ayeti ayrı birer terşih hâlinde ele almıştır. Ayetin anlamını ya bizzat kendisi vermektedir ya da tasavvuf büyüklerinin o âyet hakkındaki yorum ve görüşlerine yer vermiştir. Müellif bu bölümde, 8 âyete yer vermiştir.

Ayet-i kerîmelerden sonra Mustafa el-Belgradî sırasıyla 53 hadîs-i şerîfe yer vermiştir. Bunları kendine has bir üslûbla tercüme etmiştir. Nasûh Çelebi, bu hadîs-i şerîfleri *Zahîretü'l-Mülûk* adlı eserden aldığını ifade etmektedir.

Belgradî, bundan sonra kısaca birkaç felsefî/kelâmî ıstılâh serdetmiştir. Bununla tâlib ve râğiblere bir mikdâr güç vererek murâdın hâsıl olmasını hedeflediğini belirtmiştir.¹⁶ Şey, mâhiyyet, mefhûm, cüz'î, küllî, sıfat, isim vücûd, adem, hüviyyet Nasûh Çelebi'in kısaca tanımladığı ya da kısaca açıkladığı ıstılâhlardandır.

4.2. Birinci Maksad: İlk Süfîler ve Çeşitli Tasavvufî Yaklaşımlar

Bu bölümde Mustafa el-Belgradî, ilk sūfîlerden başlamak üzere mutasavvıfların tasavvufî konulardaki birtakım görüşlerine yer vermiştir. Kerhî, Bişr Hafî, Muhâsibî, Bistâmî, Zünnûn Mısrî, Cüneyd Bağdâdî, Tüsterî, Kâzerûnî, Vâsıtî, Abdullah Bilyani, Mevlânâ Câmî, Konevî bu bölümde konu edindiği sūfîlerdendir.

Dinî ve tasavvufî literatür içerisinde, mutasavvıflardan bahseden eserler ayrı bir yer işgal eder. Bunlar her zaman ilgi ile okunmuş ve bulundurulmasına gayret gösterilmiştir. Bunlarda anlatılan hususlar, kültür tarihi bakımından oldukça kıymetli olduğundan, bu tür eserler, araştırma yapacaklar için günümüzde de önemli birer kaynak durumundadır.

Söz konusu eserler, içerikleri bakımından çeşitlilik arzederler. Bunların başlıcaları, çeşitli tarîkatlara mensup birçok mutasavvıfın hayatından bahseden evliyâ tezkireleridir. Bu tezkireler dışında, belirli bir tarîkatın kurucularını, onların halîfelerini ve meşhûr şeyhlerini anlatanlar olduğu gibi, sadece bir tek kişinin hayatını ve menkıbelerini anlatanlar da vardır.

Mutasavvıflardan bahseden ilk müstakil eserler Arapçadır. Bu eserler arasında Sülemî'nin *Tabakatü's-Sûfiyyesi*'ni ve Ebû Nuaym İsfehani'nin *Hilyetü'l-Evliyâ'sını* sayabiliriz. Sonraki dönemlerde yazılan Attâr'ın *Tezkire'si*, Mollâ Câmî'nin *Nefehât'ı* ve Sâfî'nin *Reşahât'ı* yine bu türdeki önemli eserlerdir.

¹⁶ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 16/b.

Pek çok tabakât kitabında, bir yöntem olarak önce sûfînin hayatı ve ardından onun söz ve menkıbeleri anlatılır. Mustafa el-Belgradî de eserinde, bâzen sûfînin adını verip ondan sözler naklederken, bâzen de onun hayatına dair birtakım bilgi ve görüşlere yer verir. Örnek olması bakımından aşağıdaki terşîhe yer vermeyi uygun gördük. “Şeyh Abdullah Bilyânî hazretleri buyurmuş ki: “Dervîşlik namaz ve oruç değildir. Ve ne geceyi ihyâ eylemektir. Bu cümlesi esbâb-ı ubûdiyyettir. Dervîşlik incinmemektir. Eğer bunu hâsıl edersen vâsıl olursun.”¹⁷

Terşîhât sâhibi, bu bölümde bunların dışında bazı kavramlar üzerinde de durmuştur: Âdem, kerâmet, evliyânın mahfûziyyeti, dört mevt, açlığın fâidesi bu maksadda ele aldığı konulardandır.

4.3. İkinci Maksad: Nakşibendîliğin silsilesi, esasları ve zikir âdâbı

Mustafa el-Belgradî bu maksadda, genel olarak Hâcegân tarîki üzerinde durmaktadır. Hicrî VI. (mîlâdî XII.) asırda kurulan tarîkâtlardan biri, sonraları Nakşibendiyye adıyla anılacak olan Hâcegân tarîkatıdır.¹⁸

4.3.1. Silsilesi

Mustafa el-Belgradî “Maksad-ı Sâni”ye öncelikle Hâcegân tarîkinin silsilesini vererek başlar. Çelebi, silsileyi Ubeydullah Ahrâr’dan başlatarak Abdülhâlık Gücdevânî’ye kadar götürür. Buna göre Ahrâr zikir ta’limini ve Hâcegân tarîkini Mevlânâ Ya’kûb Çerhî’den tutmuştur. O da Bahâeddîn Nakşibend’den, O da Emir Külâl’dan, O da Hâce Muhammed Semmâsî’den, O da Hâce Alî Râmitenî’den ve O dahi Gücdevânî hazretlerinden bu Hâcegân yolunu tutmuşlardır. Çelebi, Gücdevânî’nin bu silsilenin serhalkası olduğunu belirtir.¹⁹

Nasûh Çelebi bundan sonra silsileyi devam ettirecek ve Nakşibendîliğin Hz.Peygambere ulaşan üç kolunu tanıtacaktır. Gücdevânî, Hâce Yusuf Hemedânî’den ve O dahi Hâce Alî Farmedî’den ve O dahi Şeyh Ebû’l-Kâsım Kürkânî’den. Çelebi, Ebû’l-Kâsım’ın intisâbının ilm-i bâtında iki yöne olduğunu bildirir. Birisi Ebû’l-Hasen el-Harakânî’dir ki onun şeyhi Bayezid Bestâmî’dir. Harakânî’nin doğumu Bâyezîd’in vefâtından sonradır. Nasûh Çelebi’nin bildirdiğine göre, Harakânî’nin nisbeti ve eğitimi bâtın yönüyle olmuştur. Ve yine Bâyezîd’in nisbeti İmâm Ca’fer-i Sâdık’adır. Ancak az önceki durum burada da geçerlidir. Bâyezîd’in doğumu İmâm Ca’fer’in vefâtından sonra olmuştur. Burada da bir ma’nevî intisap söz konusudur.²⁰

Nasûh Çelebi’nin, *Kûtü’l-Kulûb*’ü kaynak göstererek verdiği bilgiye göre İmâm Ca’fer-i Sâdık için iki nisbet söz konusudur. Birisi İmâm Muhammed Bakır’adır. Ve O dahi İmâm

¹⁷ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 30/a.

¹⁸ Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 17.

¹⁹ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 36/b.

²⁰ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 37/a.

Zeyne'l- Âbidîn ve O dahi İmâm Hüseyin'edir ve O dahi Hz. Alî'yedir. Ve Hz. Alî'nin nisbeti son olarak Hz. Peygamber'edir. Çelebi, Hz. Ali'ye ulaşan silsileye Hz. Peygamber neslinden bazı ehl-i beyt imamlarını ihtivâ ettiği için bir ululuk ve izzet ifâdesi olarak silsiletü'z-zeheb adı verildiğini belirtir.²¹

Ca'fer-i Sâdık'ın bir başka nisbeti ise Selmân Fârisî'yedir. Ve onun da nisbeti Hz. Ebû Bekr'edir.²²

Nasûh Çelebi, Nakşibendîliğin Hz. Peygamberde son bulan üçüncü kolunu şu şekilde tanıtır: Ebû'l-Kâsım'ın nisbeti Osman Mağribî'ye, onun nisbeti Ebû Ali Rudbarî'ye ve onun Cüneyd-i Bağdâdî'ye ve onun Serî Sakatî'ye ve onun nisbeti Ma'rûf Kerhî'yedir. Çelebi'nin verdiği bilgiye göre Ma'rûf'un iki nisbet vâki' olmuştur. Birisi Dâvûd-ı Tâî'ye ve onun nisbeti Habib A'cemî'ye ve onun nisbeti Hasan Basrî'ye ve Hasan Basrî'nin nisbeti Hz. Ali'ye şeklindedir. Ma'rûf'un diğer nisbeti ise Hz. İmâm Alî Rızâ'yadır. Ve onun nisbeti İmâm Mûsa Kâzım ve onun nisbeti ise İmâm Ca'fer-i Sâdık'adır.²³

4.3.2. Esasları

Nasûh Çelebi, Nakşibendiyye silsilesi hakkında verdiği bilgilerden sonra sekiz tanesi Abdülhâlîk Gucdevânî tarafından konulan Nakşîliğin onbir esâsını ele alır. Bunların öncelikle isimlerini zikreder ve ardından onları açıklama yoluna gider. Çelebi “kelimât-ı kudsiyye” diye nitelendirdiği bu onbir esâsı, Hâcegân tarîkinin binâsı olarak kabul eder.²⁴

Hûş der dem, alınan her bir nefeste kişinin uyanık ve şuurlu olmasıdır, gaflet içerisinde olmamasıdır. Çelebi, bu söz hakkında Kaşgârî'den alıntı yaparak şöyle der: Kişi hiçbir tenefüsünde (nefes alıp-verişinde) Allah'tan gâfil ve hâlî olmamalıdır.²⁵

Nazar ber kadem, sâlikin şehir içinde veya şehir dışında gelip gitmesinde gözlerinin kendi ayakları üzerinde olmasıdır. Böylelikle sâlikin aklı dağılmayacaktır. Ve yine Çelebi'nin ifâdesine göre nazar ber kadem, sâlikin varlık mertebelerini ve vücûd perestlik engellerini hızlıca geçmekten ibârettir.²⁶

Nasûh Çelebi'ye göre sefer der vatan, sâlikin beşeriyet âleminde sefer eylemesidir. Yanî bir başka deyişle sâlikin beşerî sıfatlardan melekî sıfatlara; kötü sıfatlardan, yüce sıfatlara intikâlidir.²⁷

²¹ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 37/b.

²² el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 37/b.

²³ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 37/b-38/a.

²⁴ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 41/b.

²⁵ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 42/a.

²⁶ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 42/b.

²⁷ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 42/b.

Halvet der encümen, zâhirde halkla olup, bâtında Hak'la beraber olmaktır. Çelebi, Bahâeddîn Nakşibend'e sorulan bir soruya yer verir bu bölümde: Yolunuzun binâsı nedir, hangi temel üzerine kuruludur? Nakşibend buna halvet der encümen diye cevap verir.²⁸

Yâd kerd dilin kalble birlikte zikrinden ibârettir. Çelebi, bu terşîhte Saidüddîn Kaşgârî tarafından ta'lim-i zikrin yolu hakkındaki görüşlerine de yer vermiştir. Kaşgârî burada kelime-i tevhîd zikrinin mürîde nasıl ta'lim edileceğini anlatmaktadır.²⁹

Bâz geşt zâkirin her an kelime-i tayyibeyi söylemesidir. Ardınca hemen "Allah'ım sen benim maksudumsun. Ve matlûbüm senin rızândır" demesidir. Çelebi'ye göre, eğer mübtedîde zikrin başında bu söz bir "sıdk ve halâvet" meydana getirmese bile, bunu terk etmemelidir. O'na göre zamanla sıdkın eseri ortaya çıkacaktır.³⁰

Nigâh dâşt zihne doğan düşüncelerin murâkabesinden ibârettir. Buna göre sâlik ne kadar çok kelime-i tayyibeyi söylesse zihin o nispette dağılmamış olacaktır.³¹

Çelebi yâd dâştı zâkirin Hakk'a olan şuûrunun devâmından ibârettir diye tanımlamıştır.³²

Vükûf-i zamanî, kulun kendi hâline sürekli bir şekilde vâkîf olmasından ibârettir. Buna göre kişi her hâlini tetkik etmelidir, ömrü huzûr üzere mi geçmekte yoksa gaflet içerisinde mi?³³

Vükûf-i adedî zikirde sayıya olan riâyetten ibârettir. Hâce Alaeddîn Attâr'a göre zikirde çokluk önemli değildir. Önemli olan zâkirin zikrettiği zaman ne yaptığının şuûrunda olmasıdır.³⁴

Vükûf-i kalbî iki ma'naya mahmûldür: Birisi zâkirin kalbinin Hakk Teâlâ'dan âgâh olmasıdır. İkincisi ise zâkirin zikirde kalbe yönelmesidir.³⁵

4.3.3. Zikir Âdâbı

Allah'ı hatırlamak için yapılan zikir, tasavvufî eğitimin en önemli unsurlarından biridir. Nakşibendilik, bazı istisnaları olmakla birlikte genel prensip olarak hafî zikir yani sessiz zikretmeyi esas almıştır. Hafî zikir uygulaması bu tarîkatta h.VI ve VII. Asırlarda Hâcegân'ın kurucusu Abdülhâlık Gucdevânî ile başlamıştır. Ancak Ârif Rivgerî'nin halîfesi Mahmûd Encirfağnevî cehrî zikre yönelmiştir. Zamanla her iki zikir de benimsenmiştir.³⁶

²⁸ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 43/a.

²⁹ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 43/b.

³⁰ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 44/b.

³¹ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 45/a.

³² el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 45/b.

³³ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 45/b.

³⁴ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 46/a.

³⁵ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 47/a.

³⁶ Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend*, 301.

Mustafa el-Belgradî, zikir hususunda, eserinde şu görüşlere yer vermiştir:

واذكروا الله كثيرا (Enfâl, 45) ayetinde bahsi geçen zikir dil zikri mi yoksa gönül zikri mi diye Şeyh Bedreddîn'e sorulur. Şeyh Bedreddîn buna cevap olarak der ki: Mübtedîlere dil zikri ve müntehîlere gönül zikri.³⁷

Abdurrahman Câmî'ye bir dervişin cehrî zikir çektiği ve bunun riyâdan uzak olamayacağı anlatılır. Bunun üzerine Câmî, o riyâyla yapılan zikrin sâhibine kifâyet edeceğini söyler. O zikirden bir nûrun peydâ olacağını ve kıyâmet alanını aydınlık kılacağını belirtir. Bundan sonra açık zikrin gizli zikirde olmayan bir özelliğini anlatır: “Zikr-i cehrîde bir hasse vardır ki zikr-i hafîde yoktur. Zîrâ çün nefs-i mefhûm zikrin ta'îkiyle mütehakkık ola. Evvela mütehayyile ol zikr lafzının tahayyülüyle müteessir olur. İkincide kuvvet-i nâtika tekellümle ve üçüncüde kuvvet-i sâmi'le ve dördüncüde tekrâren kuvvet-i mütehayyile müteessir olup ve buncaleyin nefis ve kuvvet-i âkıla dahi müteessir olur. Ve bu hareket devriyyey-i vücûdiyyedir. Tahakkukun talebinde ve dahi hareket-i ma'nevviyye ile ki ol tahakkuk husûlünü mümiddir.”³⁸

Belgradî, “zikr-i erre” için de bir terşih ayırır ve Kemâl Şeyh ile Ubeydullah Ahrâr arasındaki menkıbeyi anlatır. Buna göre Ubeydullah iltimas edip derler ki Kemal Şeyh için, bizim için zikr-i erreyi söyleyiniz. Cevâben Kemâl Şeyh, bu bir çeşit zikirdir ki, o zikir esnâsında iki başlı bıçku sesi zâkirin boğazından gelir. Bundan sonra Kemâl Şeyh yedi sekiz kere zikr-i erreyi söyler. Fakat Ubeydullah gönlümüzü dert tuttu, arşdan ferşe varıncaya kadar her şey yandı diyerek bıraktırır.³⁹

Nasuh Çelebi'nin zikir hususunda ele aldığı bir diğer konu ise kelime-i tevhîd zikridir. Bu zikrin “erbâb-ı basîret” katında “zikr-i muhtar” olduğunu söyler. Menzilleri nefy ve isbat adımlarıyla kat' eylemenin müyesser olacağını ifade eder. Ve şöyle devâm eder: “Ve dâimâ kelime-i nefy ile eşcâr-ı gayriyyet alâkasın kat' edip ve bostan-ı dilde kuvvet-i isbâtla tevhîd nihâlini sâbit eylemek gerek. Ve bu ma'nâ, “lâ ilâhe illallah” kelimesinin hakikatinden başka yerde bulunmaz. Ve ibadetlerden ve zikirlerden ve derecelerin urûcunda ve makamların terfîsinde bu kelimenin hızı gibi olmaz.”⁴⁰

4.4. Üçüncü Maksad: Kadîm Felsefe ve İşrâkîlik

Mustafa el-Belgradî'nin, bu maksadı diğer üç maksaddan farklı olarak ağırlıklı olarak İşrâkî Felsefeye ayırdığını görmekteyiz. Bu durum bizi, Nasûh Çelebi'nin İşrâkî felsefeye eğilimli olduğu fikrine götürmektedir.

³⁷ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 48/a.

³⁸ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 53/a.

³⁹ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 37/a.

⁴⁰ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 72/b.

İşrâkiyye terimi, İslâm düşünce tarihinde bilginin kaynağı olarak akıl yürütmeyi (istidlâl) temel alan rasyonalist Meşşâî felsefeye karşı mistik tecrübe ve sezgiye (keşf, zevk, hads) dayanan teosofik düşünce sisteminin adıdır. İşrâkiyyûn da bu düşünceyi izleyenlerin oluşturduğu akımı ifade etmektedir.⁴¹

Belgradî'nin bu maksadda ele aldığı ilk konu Hermes olmuştur. Hermesü'l-herâmise "âlimlerin âlimi" anlamında kullanılmıştır. Mustafa el-Belgradî de bu anlamda Hermesü'l-herâmise kavramını kullanmıştır.⁴²

Eski Mısırlılar ona üç kere büyük mürşid demişlerdir. Yunanlılar bunu "trismegistos" diye tercüme etmişlerdir. Müslüman düşünürler bu üçlü oluşu "müselles bi'l-hikme" ile karşılarken, anlam olarak da nimetler üçgeninin yani, nübüvvet, hikmet, hilâfetin Allah tarafından ona bahşedilmesini anlarlar. Diğer müellifler ise bundan üç ayrı Hermes olduğunu anlarlar.⁴³ Daha sonra Cebrâîl'in, Hermes'in tasnîflerini dilip denize attığı meşhûr rivâyeti zikreder ve felsefeye dâir bütün muktesebâtı Hermes'in o elinde kalan evrâklara bağlar.⁴⁴

Nasûh Çelebi, bu maksadda kadîm filozofları, eserlerini ve düşüncelerini zikreder. Ancak bunlar içerisinde en efdali olarak şu yedi tanesini sayar:⁴⁵ Thales, Aneksigarus, Aneksimenes, Embodokles, Fisaguris, Sokrat ve Eflâtun. Filozofların en üstünleri arasında Aristo'nun ismini zikretmemesi onun İşrâkî ve Meşşâî felsefe ayrımını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Zîrâ, bilindiği üzere Meşşâî felsefenin babası Aristo kabul edilmektedir.

Mustafa el-Belgradî, Sühreverdî'yi işrâkî hikmeti ihyâ eden kişi diye tanıtır. Yine O'nun dîni fesâda vermek suçlamasıyla, h.586 yılında öldürüldüğünün bilgisine eserinde yer verir.⁴⁶

Sühreverdî'nin *Telvihât*'ında zikrettiği meşhûr vâkıyı eserine almıştır. Buna göre vâkıyasında, Aristo'yu Eflâtun'a medh u senâ ederken görür. Ona sorar hiç felâsife-i İslâm'dan Eflâtun'un mertebesine ulaşan var mıdır? Aristo da onun bin de birine dahi ulaşamadıklarını söyler. Sonra Bayezid Bestâmî ve Abdullah Tüsterî ve bunların bazı akranlarını sorar. Bunların felâsife-i ve hükemâ-yı hak olduğunu söyler. Onların kelimâtı bizim kelimâtımız diyerek de görüş ve düşüncelerdeki örtüşmeyi ortaya koyar.⁴⁷

⁴¹ Mahmut Kaya, "İşrâkiyye", *İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/435.

⁴² el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 126/b.

⁴³ Mahmut Erol Kılıç, *İslâm Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1989), 2-3.

⁴⁴ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 112/a.

⁴⁵ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 113/a.

⁴⁶ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 121/a.

⁴⁷ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 121/b.

Mustafa el-Belgradî bütün hükemâyı iki fırka olarak tanımlar ve onların yöntemlerini belirtir: “Mecmû’-i hükemâ iki fırkadır: Biri meşşâiyân ve biri işrâkiyân derler. Meşşâiler şol kimesnelerdir ki ders okurlar ve üstâdla mükâleme ederler. Ve üstâdın elfâzından istifâde ederler. Ve işrâkîler anlardır ki üstâdla mükâleme eylemezler. Bil ki üstâdın mükâbelesinde meânî-i hikmeti ahzederler. Ve üstâdla hiç kelimât etmezler ve üstâd dahi onlara söz söylemez. Hemân üstâd önünde bir mikdâr otururlar ve kalkıp giderler. Ve onların dersi tasfiye-i kalbdır. Ve ol meânîyi ki üstâdın kalbinde vardır, üstâd önünde oturmakla ol meânî onların kalbinde mun’akis olur.”⁴⁸

Müellif, işrâkî kelimesinin kaynağına bir görüş olarak da “üstatların arkaların güneşe verip, şâkirdleri güneşe mükâbil oturmalarını” göstermiştir.⁴⁹

Terşîhât sâhibi, işrâkiliği tefekkürle tasavvuf arasında bir berzah olarak görmektedir. Onların da birtakım ince tetkikâtları olduğunu beyan eder. Bütün eski hakîmleri işrâkî diye vasıflandırır. İşrâkîler arasında enbiya ve evliyâyı da sayar; lakin enbiyanın bunu vahiyle, evliyânın ilhâmla elde ettiğini ifâde eder.⁵⁰

Ona göre Eflâtûn, işrâkî hakîmlerin hâtimidir. Aristo’nun Eflâtûn’un şâkirdi olduğunu belirtir. Ancak Aristo’nun hocasından farklı olarak nazar yöntemini benimsediğini belirtir. Hikmetin Muallim-i Evvel Aristo’dan sonra tahrîf bulunduğunu söyler.⁵¹

Aristo ve diğer bazı meşşâî filozoflar, *Terşîhât*’ta işrâkî ve tasavvufî yönteme benzeştiği yönleri itibarıyla yer alır. Mesela Eflâtûn’un Aristo’ya vasiyyeti⁵² *Terşîhât*’ta yer almıştır. Bu vasiyyetinde Eflâtûn bilgi ve eylem birlikteliğinden bahseder. Bu da Sühreverdi’nin İşrâkî Hikmet tasavvuru çerçevesinde bir entellektüel tipolojisindeki hem teellüh hem de nazarî araştırmalarda derinleşmiş tiplemesindeki yaklaşımı ifade eder.⁵³

Yine Mustafa el-Belgradî yaklaşım benzerliği itibarıyla Aristo’nun şu görüşünü eserine almıştır: “Bir kimesne ki kefâfa kâdir ola ve iktisâdla dirlik etmeğe gücü yete, pes fazlaya tâlib olmaya ki ana nihâyet olmaz”.⁵⁴ Yine aynı şekilde nazar yöntemi yerine işrâkî ve tasavvufî bir metot olarak Aristo’nun halvet ve riyâzetini Üsûlûcyâ’dan alıntılamıştır. Aristo’nun bu yöntemle elde ettiği sonucu kitabında şöyle belirtmiştir:⁵⁵ “Ve Aristo *Kitâb-ı Üsûlûcyâ*’sında demiş ki halvet ihtiyâr ettim. Ve riyâzet çektim ve hal’-ı beden eyledim ve melâbis-i tabîattan mücerred oldum. Ve kendümde bir garîb his ve bir acîb nûr gördüm. Ve kendümü âlem-i rûhânî eczâsından bir cüz buldum. Pes Hazret-i Rubûbiyyete terakkî eyledim. Ve bir nûr müşâhede eyledim ki zebân vasfı onu demekliğe kâdir değildir ve ne

⁴⁸ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 126/a.

⁴⁹ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 126/b.

⁵⁰ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 126/b.

⁵¹ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 126/b, 127/a.

⁵² el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 115/b.

⁵³ İlhan Kutluer, *İslâm’ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1996), 109.

⁵⁴ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 119/a.

⁵⁵ el-Belgradî, *Terşîhât* (Ali Emîrî, 1339), 121/b, 122/a.

kulak anın vasfını işitmeğe kâdirdir. Nâgâh fikrim benimle ol nûrun ortasında hicâb oldu ve ben müteaccib kaldım ki ne tarikle ol âlemden tenezzül eyledim.”⁵⁶ Çelebi, bu şühûdun Sühreverdî ve Mevlânâ Kutbuddîn tarafından Eflâtûn’a nisbetini ifâde eder. Ancak kendisinin re’yi şudur ki, bunun her ikisine de vâki’ olması uzak bir görüş değildir.⁵⁷

4.5. Dördüncü Maksad: Vücûd Mertebeleri ve Misâl Âlemi

Mustafa el-Belgradî, her maksadın başında olduğu gibi bu maksadın başında da bölümün içeriğini anahatlarıyla vermiştir. Buna göre, Nasûh Çelebi, bu bölümde genel itibariyle vücûd mertebeleri ve özelde de âlem-i misâl konusunu ele almaktadır. Onun süflî ve ulvî, nûrânî ve zulmânî tabakaları ile ahlak ilişkisi [yakınlığı] ve nâkıs akıllar ile olan evsâf-ı redîenin ictimââtı üzerinde durur.

Merâtibü'l-vücûd yani varlık mertebeleri Vücûd’un ilk mebdeinden son tenezzülüne kadar olana bütün basamakları içine alan bir ta’bir olup, bâzen bunun yerine küllî mertebeler (el-merâtibü'l-küllîyye), tecellî mertebeleri (el-merâtibü't-tecelliyât), küllî mezâhir (el-Mezâhiru'l-küllîyye) veya Beş hazret (Hazerâtu'l-hamse) gibi başka tamlamaların kullanıldığı görülür. Sûfî muhakkilere göre vücûd her bir mertebede farklı tezâhürler gösterdiğinden dolayı farklı isimler altında arz-ı endâm eden aynı şeydir.⁵⁸ Vücûdun mertebeleri ile alakalı değerlendirmeler dörtlü, beşli, altılı ya da yedili olmak üzere sıralanmıştır:⁵⁹

4'lü merâtib	5'li merâtib	6'lı merâtib	7'li merâtib
Lâhût	Ahadiyyet	Lâ-taayyün	Lâ-taayyün
Ceberût	Vâhidiyyet	Vâhidiyyet	Taayyün-i evvel Taayyün-i sâni
Melekût	Mertebe-i ervâh Mertebe-i misâl	Mertebe-i ervâh Mertebe-i misâl	Mertebe-i ervâh Mertebe-i misâl

⁵⁶ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 121/b.

⁵⁷ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 121/b.

⁵⁸ Mahmut Erol Kılıç, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri: Vücud ve meratibu'l-vücud* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995), 61.

⁵⁹ Kılıç, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri: Vücud ve meratibu'l-vücud*, 201.

Nâsût	Mertebe-i şehâdet	Mertebe-i ecsâm Mertebe-i insân	Mertebe-i ecsâm Mertebe-i insân
-------	----------------------	------------------------------------	------------------------------------

Mustafa el-Belgradî, vücûd mertebelerini beşli esâsa göre tasnîf etmektedir. Ancak müellif burada tüm mertebeleri değil esas itibariyle âlem-i misâli inceleme konusu yapmaktadır. el-Belgradî bu konuda şunları söyler:⁶⁰

“Avâlim-i külliyye beştir. Birincisi âlem-i zât ve âlem-i lâhuttur. Ve bu âleme hüviyyet-i gayb ve gayb-ı mechûl ve gaybu'l-guyûb ve aynu'l-cem' ve hakikatü'l-hakâik ve makâm-ı ev-ednâ ve gâyetü'l-gâyât ve nihâyetü'l-nihâyât gibi isimlerin de verildiğini bildirir.”

Ve ikincisi ilm-i sıfâttır. Ve buna âlem-i ceberût ve berzahu'l-berâzih ve berzahıyyetü'l-ûlâ ve mecmau'l-bahreyn ve kâbe kavseyn ve muhîtu'l-a'yân ve vâhidiyye ve amâ gibi isimler de verilir.

Ve üçüncüsü ki âlem-i ervâhdır ki ona âlem-i ef'âl ve âlem-i âhir ve âlem-i rubûbiyyet ve gayb-ı bâtın da derler.

Dördüncüsü âlem-i mülk ki âlem-i şehâdet ve âlem-i zâhir ve âlem-i âsâr ve halk ve âlem-i mahsûs demişlerdir.

Beşinci mertebe olarak âlem-i insânîyi gösterir ve bunu berzahu'l-berâzih diye sıfatlandırır. O'na göre bu mertebe âvâlim-i câmi'dir.”

Nasûh Çelebi bu beş âlemin üçünün âlem-i gayba dâhil olduklarını, zîrâ bunların duyum alanının dışında olduklarını ifâde eder. Ve son iki âlemi duyum alanı içinde gösterir.⁶¹

Terşihât sâhibi, âlem-i misâlin çeşitli tabakâtından bahseder ve onun her bir tabakatında çeşitli mahlûkların sâkin olduğunu zikreder. O'na göre bazı katmanlarında meleklerden bir kavim sâkindir. Ve yine insanlardan “ahyâr” diye isimlendirdiği bir topluluğun, cin ve şeytan da yine onda sâkin olduğunu bildirir. Ona göre bu katmanların sayısını Allah'tan başka kimse bilmez.⁶²

Yine Mustafa el-Belgradî, berzah kavramı üzerinde durur ve âlem-i misâlin bir berzah olduğunu söyler. Nasûh Çelebi berzahın lugatte iki nesne arasında hâciz (perde, bölen) olduğunu söyler. Ölümle yeniden diriliş arasına da berzah dendiğini ifâde eder.⁶³

Bu mertebeye, âlem-i misâl-i muallak ve âlem-i hayâl ve âlem-i eşbâh-ı mücerred gibi isimlerin de verildiğini ve hükemâ literatüründe bunun âlem-i nufûs-i muntebia olduğunu ifâde eder. Ve yine İshrâkî filozofların bu âleme iklîm-i sâmin ve misâl-i muallaka

⁶⁰ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 147/a, 147/b.

⁶¹ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 147/a.

⁶² el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 149/b.

⁶³ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 149/b.

ve âlem-i hayâl dediklerini de ilâve eder. Ve bu âlem-i misâlde ruhların mütecessed ve cesedlerin müterevveh olduklarını söyler.⁶⁴

Sonuç

Türkiye'nin çeşitli kütüphanelerinde 14 ayrı nüshasını tespit edebildiğimiz, 8 nüshasını ise bizzat görme şansını bulduğumuz *Terşihât*, 16. yüzyıl Osmanlı Türkçe'siyle yazılmış, elli aşkın tasavvufî ve felsefî eserden iktibâs edilerek oluşturulmuş derleme türü bir eserdir. Tasavvuf literatüründe benzerlerine az rastlanan bu türden bir eser, tasavvufî düşünce ile felsefî düşünce arasındaki irtibat ve ihtilaflarını ortaya koyarken, ilk sûfler ve çeşitli tasavvufî görüşleri, Nakşibendiyye ve âlem-i misâl konularında da kayda değer bilgiler sunmaktadır.

el-Belgradî, eserinde tasavvufun giriş mâhiyyetindeki konularından, en üst düzey meselelerine kadar pek çok konuyu ayrı ayrı ele almıştır. Eserde ele alınan konuların işleniş biçimi sistematik değil, dağınık bir görünüm arz etse de dikkatle incelendiğinde aslında konuların kendi içerisinde ilişkili ve anlamlı bir bütüne sahip olduğu görülmektedir.

Müellif, eserinde yalnızca tasavvufî konulara yer vermemiş, işrâkî felsefeye de geniş yer ayırmıştır. Kendisi işrâkî felsefeyi yöntem ve düşünüş tarzı olarak meşşâî felsefe ile tasavvuf arasında bir yerde (berzah) görmektedir.

Genel ahlaka ve tasavvufa dair elli aşkın bir sayıdaki kitabı okumak, belki tasavvufa özel bir ilgiyi gerektirecektir. Ancak bir okuyucu, *Terşihât*'ı okuma şansını bulursa, âdetâ tasavvufun seçkin bunca eserini bir arada, öz olarak okuma şansını bulmuş olacaktır.

el-Belgradî her ne kadar yetersizliğini ve liyâkatsizliğini neden göstererek eserinin te'lifi husûsunda bir süre mütereddît kaldığını söylese de eser hakkında yapılacak küçük bir inceleme dahi bunun bir hakikat değil yalnızca alçak gönüllülük olduğunu ortaya koymaya yetecektir.

Author contributions: Concept – Yusuf Bahri GÜNDOĞDU; **Data Collection & Processing** – Y.S.G.; **Literature Search** – Y.S.G.; **Writing** – Y.S.G.

Conflict of Interest: No conflict of interest was declared by the authors.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

⁶⁴ el-Belgradî, *Terşihât* (Ali Emîrî, 1339), 149/b.

Kaynakça

- Belgradî, Mustafa el-. *Terşihât*. Süleymaniye Kütaphenesi, Fatih, 2594.
- Belgradî, Mustafa el-. *Terşihât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud.
- Belgradî, Mustafa el-. *Terşihât*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, 1339, 188v.
- Belgradî, Münîrî el-. *Silsiletü'l-mukarrabin ve menâkibu'l-muttekin*. İstanbul: Süleymaniye Kütaphenesi, Şehit Ali Paşa.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınevi, 15. Basım, 1993.
- Gündoğdu, Yusuf Bahri. *Alak Suresinin İlk Beş Ayetinin Eğitimsel Değeri*. Ankara: Nobel Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Kaçar, Halil İbrahim. "Terşih". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Kaya, Mahmut. "İşrâkıyye". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 23. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Kılıç, Mahmut Erol. *İslam Kaynakları Işığında Hermes ve Hermetik Düşünce*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1989.
- Kılıç, Mahmut Erol. *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'de Varlık ve Mertebeleri: Vücut ve meratibu'l-vücut*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1995.
- Kutluer, İlhan. *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1996.
- Mecdî, Mehmed. *Şekâik-i Nu'maniyye ve Zeyilleri*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Tosun, Necdet. *Bahâeddîn Nakşibend*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Vitray-Meyerovitch, Eva de. *İslam'ın Gülüryüzü*. çev. Aydın. İstanbul: Sufi Kitap, 19. Basım, 2020.